

Wprowadzenie

Na zawartość 16 tomu „Rocznika Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy” składają się artykuły naukowe (Dział naukowy), informacje o działalności Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy (Kronika SNPL) oraz inne materiały nawiązujące do tych zagadnień. Zawarte w „Roczniku” publikacje można umownie podzielić na kilka podstawowych grup tematycznych, ale większość z nich dotyczy problematyki mniejszości narodowych postrzeganych z pozycji historii, prawa, socjologii i politologii oraz innych nauk społecznych. Większość artykułów naukowych „Rocznika SNPL 2016” jest oparta na tezach referatów wygłoszonych podczas międzynarodowej interdyscyplinarnej konferencji naukowej pt. *Mniejszości narodowe – szansą, wyzwaniem czy zagrożeniem bezpieczeństwa narodowego?*, która odbyła się w dn. 28–30 kwietnia 2016 r. w Wilnie.

Tematy historyczne zostały poruszone w artykułach i esejach naukowych autorstwa Mikołaja Iwanowa, Henryki Ilgiewicz, Marcelego Kosmana, Rimantasa Miknysa, natomiast w tekstach Józefa Koredczuka i Krzysztofa Nowaka mamy do czynienia z analizą wybranych zagadnień prawnych w retrospektywie historycznej. Z pozycji doktryn politycznych i prawnych problematykę mniejszości narodowych analizują Romuald Brazis, Artur Ławniczak, Michał M. Kosman, Irena Mikłaszewicz i Waldemar Paruch. Socjologiczne ujęcie tej problematyki znajdzie czytelnik w artykułach Grażyny Kędzierskiej i Roberta Łachacza oraz Joanny Rachwał. Szeroko rozumiana problematyka kultury i oświaty jest prezentowana w publikacjach Ireny Fedorowicz, Andrzeja Gretkowskiego i Ewy Janiszewskiej, Haliny Taborskiej oraz Haliny Turkiewicz.

Prof. dr hab. **Marceli Kosman** w artykule pt. *Między ksenofobią i ksenofilią. Stosunek do mniejszości etnicznych w dziejach Polski* podjął temat mniejszości narodowych i etnicznych w ujęciu historycznym. Stosunek do członków tych zbiorowości w różnych okresach zależał od wielu czynników, poczynając od woli panującego, prawa stanowionego, stosunków ekonomicznych, aż po oświatę i naukę. Pobieżna analiza historii Polski, pomimo istniejących w pewnych okresach tendencji ksenofobicznych, na tle wielu innych krajów europejskich może być oceniana pozytywnie. Problem ksenofobii z większym lub mniejszym natężeniem zawsze istniał i przejawia się też obecnie we wszystkich krajach. Poznaniu przyczyn tych zjawisk służy historia, wykształcony człowiek powinien

być obeznany z tą problematyką. Współczesnym wyzwaniem jest niedopuszczenie do rozpowszechniania się takich marginalnych ksenofobicznych poglądów i porażenia tym wirusem znaczących grup społecznych, co staje się coraz bardziej realne w czasach obecnych, w związku z nasilaniem się procesów migracyjnych i towarzyszących im zjawisk, a także ze wzrostem zagrożeń terrorystycznych.

Jednym z przykładów instrumentalnego wykorzystywania mniejszości narodowych w krajach totalitarnych czy autorytarnych była sytuacja mniejszości polskiej w ZSRR. Prof. dr hab. **Mikołaj Iwanow** w artykule dotyczącym autonomii polskiej w ZSRR w latach 1925–1935 przedstawił dzieje tego zjawiska, które było częścią planu sowietyzacji zwartych grup narodowościowych. W tworzeniu alternatywnych modeli dla określonych mniejszości narodowych decydenci komunistyczni widzieli też swego rodzaju narzędzie propagandy ukierunkowane na takie państwa, jak np. Polska. W dalszej perspektywie takie autonomie miały przygotowywać kadry dla „nowej socjalistycznej Polski”. Sowietyzacja jednak nie przyniosła oczekiwanych rezultatów, eksperyment zaś z autonomią polską dla Polaków mieszkających w ówczesnych granicach ZSRR zakończył się tragicznie, gdyż przeprowadzona przez NKWD w latach 1937–1938 „operacja polska” nosiła cechy ludobójstwa. W tym okresie rozstrzelano ponad 111 tys. Polaków, obywateli sowieckich, czyli prawie co siódmą osobę mającą w swym paszporcie zapisaną narodowość polską. Polacy wówczas stanowili około 0,6 proc. ludności Kraju Rad, natomiast wśród ofiar „wielkiego terroru” stalinowskiego było ich prawie 15 proc.¹.

W artykule dra hab. **Krzysztofa Nowaka** pt. *W cieniu historycznych sporów. Przemiany etniczne a problemy realizacji prawodawstwa mniejszościowego na pograniczu czesko-polskim* zostały ukazane losy etnosu polskiego na terenach obecnych Czech (tzw. Zaolzia) od zakończenia I wojny światowej po czasy obecne. Autor omówił trzy podstawowe okresy w dziejach mniejszości polskiej na Zaolziu, czyli okres międzywojnia, lata rządów komunistycznych oraz współczesny (w ramach czeskiego państwa demokratycznego). W artykule z jednej strony niemało uwagi poświęca rozwiązaniom prawnym dotyczącym mniejszości naro-

---

¹ Zob.: Ochotin Nikita, Pietrow Nikita, Roginski Arsenij, *Pierwsza zagłada Polaków*, „Wprost” 2006, nr 17.

dowych, z drugiej zaś – realnym działaniom władz, szczególnie samorządowych. Warto podkreślić, że czeskie rozwiązania prawne z okresu międzywojennego w odniesieniu do mniejszości narodowych były wystarczająco liberalne i postępowe, gdyż do niektórych z nich dochodzimy tylko teraz, a na Litwie tylko dyskutujemy nad tym. W tym artykule możemy znaleźć pewne analogie z sytuacją mniejszości polskiej na Litwie. Może on być interesujący zarówno dla decydentów litewskich, jak i dla przedstawicieli mniejszości polskiej jako inspirujący do głębszej analizy stosunków narodu tytularnego do mniejszości narodowych.

W „Roczniku SNPL 2016” mamy dwie publikacje poświęcone mniejszości białoruskiej w Polsce między dwiema wojnami światowymi. Dr hab. **Henryka Ilgiewicz** w artykule pt. *Rola Białoruskiego Towarzystwa Naukowego w Wilnie w formowaniu świadomości narodowej białoruskiej mniejszości (1918–1939)* przybliżyła dzieje organizacji pozarządowej działającej na rzecz mniejszości białoruskiej w Wilnie w okresie międzywojennym. Wyczerpująca, oparta na badaniach archiwalnych analiza działalności Białoruskiego Towarzystwa Naukowego w Wilnie ukazała jego znaczenie w formowaniu się i umacnianiu samoświadomości Białorusinów na północno-wschodnich kresach Rzeczypospolitej. Podstawowym kierunkiem działalności Białoruskiego Towarzystwa Naukowego były sprawy związane z oświatą oraz budzeniem świadomości narodowej, co nierzadko wywoływało napięcia w relacjach z władzami. Artykuł prof. dra hab. **Józefa Koredczuka** pt. *Poglądy Seweryna Wysloucha na temat mniejszości białoruskiej w II Rzeczypospolitej* jest poświęcony analizie jednego z kierunków zainteresowań naukowych znanego prawnika, pracownika naukowego Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie i powojennego profesora Uniwersytetu Wrocławskiego. Autor artykułu przedstawia poglądy Seweryna Wysloucha na temat mniejszości białoruskiej w II Rzeczypospolitej, wykorzystując reedycję jego przedwojennej pracy pt. *Stosunki narodowościowe na terenie województw wschodnich*. Szereg jego ustaleń, pomimo postępu badań nad mniejszością białoruską w II Rzeczypospolitej, pozostało aktualnych do dziś.

Artykuł znanego naukowca litewskiego dra **Rimantasa Miknysa** pt. *Józef Mackiewicz i Michał Römer a sprawa lituanizacji Wileńszczyzny w latach 1939–1940* dotyczy polemiki dwóch znanych przedstawicieli idei krajowości na temat lituanizacji Wileńszczyzny oraz jej współczesnej interpretacji. Artykuł jest reakcją na dyskusje, które nasiliły się po wydaniu i przekładzie na język litewski książki Józefa Mackiewicza pt. *Prawda w*

oczy nie kole, w której autor krytycznie ustosunkował się do poglądów Michała Römera z tego okresu. Opierając się na tekstach z *Dziennika M. Römera*, dr R. Miknys stara się uzasadnić jego poglądy ówczesną litewską racją stanu, którą świadomie wybrał i był jej propagatorem, a jednocześnie podkreśla, że był on przeciwnikiem przymusowej lituanizacji Wileńszczyzny. Warto zaznaczyć, że w artykule dra R. Miknysa znajdujemy nie tylko odwołania do tematów konfrontacji poglądów Józefa Mackiewicza i Michała Römera, ale też pewne nawiązania do czasów współczesnych. Tak np. w podsumowaniu autor pisze, że „do dzisiaj nie mamy wypracowanego państwowego modelu w kwestii pisowni nazw geograficznych, historycznych oraz nazwisk. Omówiona w artykule dyskusja może być przydatna w pracy nad takim modelem”.

Prof. dr hab. **Waldemar Paruch** w artykule pt. *Czynnik etniczny w procesie koncentracji i rywalizacji politycznej w Europie Środkowej i Wschodniej* z perspektywy historycznej próbuje ocenić współczesne procesy polityczne, podkreślając znaczenie czynnika etnicznego i religijnego w tej części Europy. W artykule mamy cały szereg wątków doktrynalnych oraz bogatą bibliografię, odwołania się do różnorodnych źródeł historycznych, doktryn politycznych i prawnych. Na przestrzeni wieków gra sił i interesów w Europie Środkowej i Wschodniej doprowadziła do znaczących przemieszczeń etnosów, powstawania i upadku regionalnych mocarstw. Autor poddaje analizie znaczenie czynnika etnicznego w kształtowaniu się rzeczywistości politycznej w Europie Środkowej i Wschodniej. Opierając się na zasadach politologicznych w wykorzystywaniu czynnika etnicznego w polityce konsolidacji i koncentracji politycznej, w swoich rozważaniach przedstawia dwa modele traktowania wieloetniczności przez władze państwowe i elitę polityczną. W pierwszym wypadku wieloetniczność jest traktowana jako ważny składnik potęgi wspólnot politycznych, a w drugim – określone etnosowi przypisuje się rolę nadrzędną w konsolidacji politycznej. Podstawową konkluzją autora jest stwierdzenie, że w obecnych czasach polityka w Europie Środkowej i Wschodniej uległa etniczacji.

Prof. dr hab. **Michał M. Kosman** w artykule pt. *Mniejszość niemiecka w Rosji – przeszłość i teraźniejszość* przedstawił zarys dziejów niemieckiego osadnictwa w Rosji oraz losy tej mniejszości w ZSRR i Rosji po zimnej wojnie. Zjednoczenie Niemiec w 1990 r. było wydarzeniem, które miało nie tylko wpływ na geopolityczną architekturę kontynentu europej-

skiego, ale też w znacznym stopniu zmieniło sytuację mniejszości niemieckiej na terenach byłego ZSRR oraz stworzyło sprzyjające warunki dla chętnych do wyjazdu do Niemiec. We wprowadzającej części artykułu w zarysie zostały zaprezentowane podstawowe etapy pojawiania się zwartych grup niemieckich rzemieślników, kupców i osadników na ziemiach wchodzących w skład Rosji. Większą część artykułu prof. M. M. Kosman poświęcił sytuacji mniejszości niemieckiej w XX w. ze szczególnym uwzględnieniem ostatnich jego dziesięcioleci, kiedy to ta mniejszość dążyła do utworzenia pewnych form autonomii. W publikacji zostały też omówione trendy migracyjne Niemców rosyjskich do RFN oraz zmiany demograficzne w ramach mniejszości niemieckiej w Rosji, jakie nastąpiły w wyniku migracji.

Doc. dr **Irena Mikłaszewicz** w artykule pt. *Niektóre aspekty radzieckiej polityki narodowościowej na Litwie w latach 1944–1990* przedstawiła metody polityki narodowościowej stosowane przez centralne i republikańskie władze komunistyczne na Litwie w stosunku do mniejszości żydowskiej i polskiej. Polityka ta była uzależniona od szeregu czynników, jednakże zawsze na pierwszym miejscu stawiano skuteczne funkcjonowanie reżimu, nie zaś dobro tego lub innego narodu. Ten tekst w pewnym zakresie uzupełnia artykuł prof. Mikołaja Iwanowa, rozwijając temat polityki narodowościowej ZSRR po II wojnie światowej.

Prof. dr hab. **Romuald Brazis** na sprawy mniejszości narodowych i potencjalnego zagrożenia, które one mogą stwarzać dla funkcjonowania państwa, spojrzął z innej perspektywy. Za przekornym tytułem eseju naukowego *I szansą, i zagrożeniem bezpieczeństwa narodowego jest większość narodowa* kryją się przemyślenia autora na temat współczesnej demokracji, kiedy to mamy niekiedy do czynienia z manipulacją obywatelami, o których się wspomina tylko w przeddzień wyborów. Widzimy, że nierzadko tradycyjne elity polityczne, urzędnicze i biznesowe są oderwane od zwykłych mieszkańców kraju, którym tylko przed wyborami są składane różnorodne obietnice, a po wyborach o nich się zapomina. To wywołuje frustrację wyborców i w określonych sytuacjach doprowadza do władzy populistów, demagogów i dyktatorów. Jako pozytywny przykład funkcjonowania demokracji prof. Romuald Brazis wymienia dwa kraje, w których mamy do czynienia z bardzo szerokim udziałem społeczeństwa w rozstrzyganiu spraw kraju lub jego określonego regionu, w tym i poprzez referenda, są to Konfederacja Szwajcarska i Republika Finlandii.

Dr hab. **Artur Ławniczak** w artykule pt. *Majorytokracja a mniejszości narodowe w prawie politycznym* pisze o sprawach demokracji, stosunkach większości i mniejszości narodowych, opierając się na koncepcjach filozoficznych i doktrynach prawno-politycznych. Autor swoje rozważania wywodzi z czasów starożytnych, analizując po drodze podstawowe koncepcje nowożytne, aż po współczesną demokrację parlamentarną. Wyzwaniem dla tego ostatniego modelu (demokracji parlamentarnej), w interakcji – większość tytularna i mniejszości narodowe, staje się definiowanie demokracji jako władzy większości z poszanowaniem praw mniejszości. Autor przyznaje, że nawet we współczesnych warunkach realizacja zasad demokratycznego państwa prawa i zapewnienie wszechstronnych praw mniejszościom narodowym są praktycznie niewykonalne. Te fundamentalne zasady funkcjonowania państwa są w naturalnej sprzeczności względem siebie, gdyż restrykcyjne przestrzeganie zasady, że większość decyduje, automatycznie pozbawia mniejszość (mamy na myśli nie tylko mniejszość narodową czy religijną, a przede wszystkim mniejszość polityczną) możliwości realizacji swoich praw i dążeń. Z innej strony próba ustawowego zapewnienia realizacji podstawowych praw i swobód mniejszości (w tym również narodowej), nie mówiąc już o tzw. pozytywnej dyskryminacji, napotyka aktywny sprzeciw elit reprezentujących większość.

W „Roczniku SNPL 2016” mamy również dwa artykuły poświęcone współczesnym problemom migracji i ocenie tego zjawiska. Na podstawie przeprowadzonych badań socjologicznych dr **Grażyna Kędzierska** i **Robert Łachacz** opracowali artykuł pt. *Nastroje społeczne w Polsce wobec zjawiska migracji*, w którym dokonali oceny zjawiska migracji i jej postrzegania w społeczeństwie polskim. Ich zdaniem nastroje społeczne Polaków zmieniły się w kierunku zmniejszonej tolerancji wobec imigrantów i uchodźców, mimo że dane statystyczne dotyczące liczby ludności niepolskiej i osób składających wnioski o przyznanie statusu uchodźcy w RP oraz przestępczości cudzoziemców w ostatnich latach są bardzo umiarkowane i nie odbiegają znacząco od wcześniej podawanych informacji. Można stwierdzić, że ksenofobiczne nastroje w wielu krajach Europy stają się coraz bardziej widoczne, o czym świadczy też wzrastająca ilość przestępstw i innych wykroczeń na tle nienawiści i motywowanych uprzedzeniami.

Mgr **Joanna Rachwał** swoje rozważania pt. *Mniejszości narodowe w Londynie ze szczególnym uwzględnieniem emigracji polskiej* oparła

na danych statystycznych spisu ludności metropolii londyńskiej z 2011 r. oraz na wybranych źródłach naukowych, które zawierają analizę danych odnoszących się do mniejszości polskiej. Przyczynek J. Rachwał może być podstawą do dalszych badań nad wielokulturowością i umiejętną działalnością władz stolicy Wielkiej Brytanii, które potrafiły nie tylko utrzymać porządek w tym tyglu narodowości, ale też zaszczerpić tolerancję i umiejętność współżycia przedstawicieli około 90 grup narodowościowych wyznających dziesiątki religii.

W „Roczniku SNPL 2016” zamieszczono kilka artykułów, które można zaliczyć do publikacji dotyczących szeroko pojętych spraw kultury. Prof. dr hab. **Halina Taborska** w artykule pt. *Wartości duchowe współczesnej sztuki publicznej w otwartych przestrzeniach miejskich Europy (przykłady: Warszawa, Wiedeń, Berlin, Coventry)* zwraca uwagę na współczesne tendencje w sztuce monumentalnej. Autorka pisze, że „dzieła sztuki publicznej w Europie upamiętniające ofiary drugiej wojny światowej, należą do najmocniejszych wizualnych nosicieli wartości, takich jak: patriotyzm, śmierć za ojczyznę, wolność, ofiarność, heroizm”, tym samym podkreślając ich znaczenie dla procesów edukacyjnych i roli przestrzeni kulturowych w życiu mieszkańców miast. O sztuce teatralnej i jej wpływie na kształtowanie postaw oraz edukację społeczeństwa, na przykładzie działalności Teatru Płockiego na przestrzeni dwóch wieków, w artykule pt. *Teatr Płocki w służbie mazowieckiemu społeczeństwu (1812–2002)* piszą ks. prof. dr hab. **Andrzej Gretkowski** i mgr **Ewa Janiszewska**. Działalność tego teatru, który w miarę możliwości służył mieszkańcom miasta, została podzielona na trzy etapy. Niniejszy artykuł może być wprowadzeniem do znacznie obszerniejszego opracowania na temat wpływu funkcjonowania teatru na proces edukacji i kształtowania postaw humanistycznych.

Dr **Irena Fedorowicz** snuje rozważania na temat studiów polonistycznych na Uniwersytecie Wileńskim. W artykule pt. „*Filologia kłopotliwej mniejszości*”. *Wczoraj i dzisiaj polonistyki na Uniwersytecie Wileńskim* zostały przedstawione okoliczności powstania i dzieje filologii polskiej na najstarszej wileńskiej uczelni. Tytuł publikacji nawiązuje do artykułu publicystycznego prof. Bohdana Cywińskiego, powstałego z okazji 10-lecia filologii polskiej na Uniwersytecie Wileńskim (2003). Autorka przedstawia osiągnięcia tej placówki naukowo-dydaktycznej oraz współczesne zagrożenia dla jej istnienia.

Doc. dr **Halina Turkiewicz** przybliży czytelnikowi nietuzinkową postać znanego twórcy XX wieku – Tadeusza Konwickiego, który mentalnie był zakorzeniony na Wileńszczyźnie, chociaż całe dorosłe życie spędził w Polsce. Proza Tadeusza Konwickiego, jak podkreśla autorka artykułu, jest umieszczana w tak zwanym nurcie kresowym literatury polskiej, czyli literatury pogranicza. H. Turkiewicz podkreśla, że niezaprzeczalną wartością wykreowanego przez pisarza obrazu wileńskiej „małej ojczyzny” jest trwający w niej od wieków dialog wielokulturowy. Ten akcent jest szczególnie ważny dla współczesnych mieszkańców zarówno tej części, jak i całej Europy.

W dziale „Recenzje i opinie” zostały zaprezentowane dwie książki, a także recenzja i opinia promotora na temat rozprawy doktorskiej P. Sobika. Dr hab. **Henryka Ilgiewicz** przedstawiła recenzję książki Waldemara Wołkanowskiego pt. *Michał Węśławski: Biografia prezydenta Wilna w latach 1905–1916*, Opole 2015, 331 ss., il. Stwierdziła, że publikacja W. Wołkanowskiego została pozytywnie oceniona przez historyków polskich. Autor książki nie tylko koncentrował się na osobowości Michała Węśławskiego, prawnika, społecznika, działacza samorządowego i politycznego, ale precyzyjnie i z dużym wyczuciem scharakteryzował otaczające go środowisko. Dr **Elżbieta Kuzborska** opierając się na książce pt. *Pomiędzy integracją a wyłączeniem. Prawa językowe mniejszości narodowych w Europie* (której jest redaktorem) prowadzi rozważania o współczesnych problemach mniejszości narodowych, ze szczególnym uwzględnieniem ich praw językowych. Książka zawiera kompleksowy przegląd zagadnień związanych z ochroną praw językowych mniejszości w Europie, a autorzy poszczególnych artykułów podkreślają znaczenie tych praw dla budowania spójnego i silnego społeczeństwa obywatelskiego. Pragnąc zasygnalizować fakt powstania bardzo interesującej i aktualnej dla Litwy pracy naukowej, w „Roczniku” zamieszczamy recenzję prof. dra hab. **Mikołaja Iwanowa** oraz opinię promotora prof. dra hab. **Zdzisława Juliana Winnickiego** o rozprawie doktorskiej Pawła Sobika *Akcja Wyborcza Polaków na Litwie w systemie politycznym Republiki Litewskiej (1994–2014)*, obronionej w Instytucie Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Wrocławskiego w 2015 r.

Dr hab. **Henryka Ilgiewicz**, znawczyni i badaczka działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, z okazji jubileuszu tej szacownej organizacji, do której szczytnych i demokratycznych zasad działania nawiązuje Stowarzyszenie Naukowców Polaków Litwy, w krótkiej notatce

przedstawiła cele i kierunki działania Towarzystwa oraz najbardziej znanych jego członków. W „Roczniku” podajemy również informację o nowych członkach honorowych Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy – prof. dr. hab. Romualdzie Brazisie oraz prof. dr. hab. Marcelim Kosmanie.

Osobne miejsce w „Roczniku” zajmuje Raport Europejskiej Fundacji Praw Człowieka *Przestrzeganie praw człowieka na Litwie w latach 2014–2015. Prawa mniejszości narodowych na Litwie*.

W dziale „Kronika SNPL” zostały zamieszczone sprawozdania i protokoły zebrań, sylwetki nowych członków, którzy zostali przyjęci do Stowarzyszenia w ostatnich dwóch latach, oraz inne materiały dotyczące statutowej działalności SNPL.

W najnowszym tomie „Rocznika” są też opublikowane komunikaty na temat konferencji, które odbyły się w Wilnie i w Katowicach: XX konferencji naukowej *Nauka a jakość życia* (prof. dr hab. Romuald Brazis), *Między Śląskiem a Wileńszczyzną* (dr hab. Henryka Ilgiewicz), posłowie do konferencji *Mniejszości narodowe – szansą, wyzwaniem czy zagrożeniem bezpieczeństwa narodowego?* (prof. dr Henryk Malewski). Znalazło się tu również zaproszenie na międzynarodową interdyscyplinarną konferencję naukową pt. *Nauka a oświata mniejszości narodowych w Europie: wczoraj, dzisiaj, jutro* (aspekty edukacyjne, społeczno-polityczne, prawne i historyczne), która odbędzie się w dn. 6–8 kwietnia 2017 r. w Domu Kultury Polskiej w Wilnie.

Prezes SNPL prof. dr Henryk Malewski